

## НИКОЛА ФУРНАДЖИЕВ

*Христо Радевски*

Познанството ми с Фурнаджиева задочно почва от „Пролетен вятър“ — малка книжка с 16 стихотворения. Един от жалоните на националната ни поезия.

Бях тогава студент. И първи път го видях — ако паметта ми не ме лъже — на онова историческо четене в аудитория 45 по случай 10-годишнината от смъртта на Яворова. Втори път, мисля, го видях на една негова литературна беседа — пак в една от аудиториите на ул. „Тетевен“. Тази беседа в същност беше отговор на една по-раншна беседа на Людмила Стоянов, който нарече поезията му от „Пролетен вятър“ „какафония от върбови пищялки“. Една крайно субективна и консервативна преценка. Фурнаджиев говори темпераментно, задъхано — той не беше оратор — и не остана дължен на своя критик.

По-сетне го виждах по литературни четения и го срещах често в Народната библиотека. Дори веднъж си спомням: взех поемата „Възмездие“ от Блока. И вътре намерих забравен заемния лист, с който преди това Фурнаджиев е заемал тази книга. И ми направи впечатление едрия му висок и малко трудно четлив почерк.

Тогава лично още не се познавах с него, но той веднага се запомняше. Среден ръст, тромав вървеж, с ръце обикновено скръстени отзад, главата си държеше малко наведена надясно. Високо чело, обикновено поприкривано от кестенява мека коса, която още тогава правеше впечатление на оскъдна, а с течение на годините почти олетя. Това, което особено се запаметяваше от лицето му, бяха подчертаните му месести устни. Имаше дебел плътен глас и говорът му беше бавен и като че малко затруднен. Понякога сякаш се препъваше от някои думи.

В ония времена имаше весели нощни заведения, пълни с шумни млади компании. И ние — младите тогава, които вече се изкушавахме от изкуството — посещавахме понякога тия заведения. А имаше компании, на които естествената атмосфера беше там. Веднъж попаднах в „Славянска беседа“ в една група от такива веселяци. Беше в нея проф. Никола Маринов — един художник, пред когото всички се прекланяха за високите му човешки качества, Дечко Узунов, Илия Бешков, Никола Фурнаджиев, Пенчо Георгиев и не помня още кои. Цялата вечер като рефрен на всички шег и наздравици беше песенчицата:

Ех че ми е весело  
да пътувам по море  
и по езеро.

И винаги запяваше Дечко Узунов. А Фурнаджиев от време на време произнасяше: „Обичам да чета писателя Пишевски“. Имитираше някакво парвено, което се хвали, че чете Пшибишевски, а не знае името му. Тогава Пшибишевски още се четеше.

В началото на моето студентствование живеехме заедно с моя земляк Минко Мондешки — сетне професор по медицина, сега покойник. Тогава университетът беше бурно място. Огромната част от студентите — деца на народа — живееха с политическите проблеми на страната и силно реагираха на политическото мракобесие. Там собствено имаше два ярко очертани воюващи лагера — прогресивните студенти и студентите-фашисти. Студентските борби от онова време

са една от най-светлите страници в революционните борби на нашата младеж. Студентите имаха обичай тогава да носят бастуни. И често в острите разпри из разните факултети тия бастуни влизаха в действие.

Фурнаджиев отначало следваше медицина, после напуска тази специалност и завърши философия. Та Мондешки ми разправяше за него, че в студентските сбивания често с голяма нахвърленост се нахвърлял с бастуна си в боя.

\*

После, когато се сближих и сдружих с него и съм го виждал във всякакви състояния — забелязах неговите азартни склонности. Мъдър и разсъдлив в спокойно състояние, той — макар че не обичаше много полемиките, засегнеше ли се и влезеше в спор, ставаше гневен, безпощаден и злъчен. И можеше да изпадне в едностранчивост. За което след това съжаляваше. Увлечаше се в табла и карти и обичаше да дразни противника си. На младини е пиел много, но по-сетне, с напредване на възрастта, се държеше разумно. Но увлече ли се — може до зори да остане на чаша. И после се заричаше за цял месец. Някога се увличаше в събиране на марки, после — в риболов. Както в поезията не търпеше дилетантството, така и в другите си увлечения той беше майстор, а не дилетант.

Такъв беше неговият темперамент — не можеше да спре на средата. Тоя темперамент е отразен най-добре в стиховете на неговата младост от „Пролетен вятър“. Тази малка по обем книжка е обширна територия на творчески крайности.

\*

След това четене в аудитория 45, за което стана дума, „четворката“ — Цанев, Разцветников, Каралийчев и Фурнаджиев — бе силно атакувана от нашия революционен печат. Главното обвинение беше, че са участвували в една акция заедно с „шпицкомандите“. „Шпицкоманди“ тогава наричаха членовете на доброволните фашистки отряди, които участвуваха в потушаването на Септемврийското въстание от 1923 г. В тия отряди имаше и писатели. Дали в това четене имаше активни участници в потушаване на въстанието и дали атаката срещу „четворката“ беше пресилена? Това е сложен и интересен въпрос на нашата близка литературна история. Тази нетърпимост към подобна постъпка на четирима революционни писатели стана в момент, когато между народа и властта (и нейните поддръжници) лежаха трупове на въстаниците.

Кампанията срещу „четворката“ — така ги наричаха — беше силна и неудържима. Те трябваше или да излязат с определено признаване на грешките, за които ги обвиняваха, и да останат на своите революционни места, или...

Но развиха се в това време тежки събития. През април 1925 г. избухна адска машина в катедралата „Света Неделя“. Това даде повод на фашистката реакция да удави за втори път в кръв революционното движение. Вече много по-трудна и опасна ставаше една декларация, че стоиш върху революционните си позиции. От страна на партията не знаем правени ли са опити да бъдат тия писатели задържани в движението. Те самите не проявиха нужната устойчивост. И се появиха върху страниците на официалните издания.

Спомням си обаче през 1926 г. на едно събрание в цирк „Добрич“ — не помня първомайско ли беше или по повод на стачка — видях в навалищата Никола Фурнаджиев. Тогава събранията често се блокираха от полиция и свършваха с побоища и арести. През 1925 г. — след атентата в „Света Неделя“, Фурнаджиев е бил арестуван.

По-късно — вече в 1931 г. — той излезе във вестник „Съвременник“, редактиран от Георги Константинов, с една бележка, с която обясняваше поведението на „четворката“. Там той казваше, че искали свободно да размахват крилете си, нестеснявани от никакви партийни догми. Той, между другото, никога до 9 септември 1944 г. не е бил член на партията.

Неговото обяснение според мене беше несъстоятелно и аз му отговорих в „РЛФ“ с много остра бележка. На моята бележка той не реагира в печата. Нито пък по-сетне, когато се обличихме, е отварял дума за нея.

После той отсъства няколко години — беше учител в българското училище в Цариград. Когато се върна, постъпи на работа в Министерството на народната просвета. И вече се познавахме добре и почнахме често да се виждаме.

Бакалов беше се върнал от Съветския съюз и веднъж Фурнаджиев пожела да отидем да го видим. В списание „Нов път“, което почна да излиза току след Септемврийското въстание от 1923 г., Фурнаджиев, Каралийчев, Разцветников и Цанев бяха редовни сътрудници. Художественият отдел на списанието в същност се крепеше на първите трима. Там излязоха всичките стихотворения, които съставляват книгата „Пролетен вятър“. Самата книжка беше издадена от Георги Бакалов. Там — в „Нов път“ — Фурнаджиев редовно, под името К. Йорданов — баща му се казва Йордан — пишеше компетентни и хапливи бележки по разни културни въпроси. Георги Бакалов много го е поощрявал в тази насока. И дори му казвал, че поет и да не излезе от него — критик ще стане. Между другото Бакалов — възпитан в духа на старата стихотворна школа — нямаше собствен усет за такива новаторски стихове като Фурнаджиевите, които редовно печаташе. Но това беше едно от неговите големи качества като редактор, че не се мъчеше да окалпява сътрудниците си по свой образ и подобие. А им даваше пълна свобода, дори където не е съгласен с тях или не ги разбира достатъчно. Не става дума, разбира се, за идеен или политически либерализъм.

И Фурнаджиев беше запазил своето уважение към него — въпреки всичките разправи. Отидохме в една шкембеджийница на улица „Левски“ — някъде между площад „Славейков“ и ул. „Стефан Караджа“ — сега тази шкембеджийница не съществува, — ядохме по една подлютена чорба и Колю, като запали цигара, каза:

— Тази чорба дойде добре. Сега да видим Бакалов как ще ни приеме.

Качихме се на трамвая и отидохме на ул. „Дъбова“, сега „Кръстю Сарафов“ — там живее Бакалов.

Той ни посрещна ласкаво, зарадва се на своя стар сътрудник. Сега не мога да си спомня какви разговори се водиха, но Бакалов обичаше да насърчава. И ние си излязохме доволни от него. В същност Фурнаджиев, защото аз по това време редовно се срещаш с Бакалова.

Той тогава — както вече казах — работеше в Министерството на просветата и аз често се отбихах към него. Отбихах се понякога просто да се видим, а най-често за ходатайства. Тогава учителите бяха в много тежко положение — преследваха ги за най-малко съмнение в левичарство. И в такива случаи те, разбира се, диреха връзки с министерството и се мъчеха да се оправят. И ме диреха и познати, и непознати — които мои познати препращаха към мене. Аз се обръщах към Фурнаджиева. И той помагаше, когато биваше възможно. Между другото, той самият беше под подозрение. И най-после бе принуден да напусне министерството.

Срещяхме се вече и по кръчмите, и най-често у Цаневи. Там постоянни гости биваха Илия Бешков, Константин Петканов, Никола Мавродинов, Димитър Михалчев, Любомир Пипков, Кирил Цонев и др. Но Фурнаджиев тогава рядко пишеше и на „Изкуство и критика“ почти не сътрудничеше. Въпреки старата му дружба с Цанева.

На погребението на Йовкова през 1937 г. вървахме заедно и той много стеснително ми каза:

— Владимир Василев ме помоли да те покана да напишеш за „Златорог“ статия за Яворов. Знам твоето отношение към този въпрос, но той ме помоли и аз ти предавам молбата му. Учудих се:

— Но защо пък статия за Яворова? Отде-накъде? Аз не съм се проявявал като специалист по този поет.

Дотогава нищо не бях писал за Яворова.

— И аз това се чуда — отвърна той. — Но помоли ме...

Изложих му своето становище, което беше му известно. И той отвърна:

— Да-да — разбирам те много добре и не ми се сърди.

Когато Хитлер окупира Чехословакия — възбуждението беше невероятно. Дори такъв по-сетне копой на фашистите като Бориса Йоцов бе отказал — в знак на протест — да чете лекции. В писателската кафене-сладкарница „Цар Освободител“ веднъж бяхме няколко души на една маса. И разни тълкувания се чуваха. Фурнаджиев бе тревожен. „С каква страшна бързина се развиват събитията — каза той — ние дори не успяваме да съобразим. И утре кой знае пред какво ще бъдем изправени“. . . Спомням си загриженото му лице. А имаше хора и в тази същата сладкарница, които сияеха. Осъществяваха се техните идеи. Той после разправяше за една поетеса, която се изразила, че нищо особено в тази окупация не виждала, понеже Чехословакия била неестествена държава.

Бомбардировките ни подгониха от София и всеки намери своето убежище някъде в провинцията. Фурнаджиев със семейството си се евакуира в село Койнаре, Белослатинско. Там го свари 9 септември и там той е взел участие в установяването на народната власт. Когато се прибра в София, постъпи на работа в Министерството на информацията.

Тогава както в стопанския и политическия живот на страната, така и в литературата се извършваше, както е казано, „сътворението на света“. Много неща се преоценяваха, много амбиции се развихриха. Писателският съюз бе признат за прогресивна организация и през време на фашизма и не бе разтурен. Само бе освободен от ония свои членове, които се бяха опозорили до победата. На състоялото се на 19 май 1945 г. събрание бе избран нов Управителен съвет на Съюза — с председател Константин Константинов. Този Управителен съвет се състоеше от 11 души и четирима, както тогава се казваше, подгласници. В него влизаха представители на всички политически течения, които тогава съществуваха. Спомням си някои мъчителни заседания на тоя съвет. Трябваше да се приеме някакъв документ, в който Съюзът на писателите да подкрепи политиката на партията и Отечествения фронт. Председателят обаче, подкрепен от някои членове на ръководството — особено от Георгия Жечев — упорито настояваше Съюзът да не се ангажира по никой начин с никаква политика, а да остане неутрална прогресивна творческа организация. Големи усилия ни струваше да убедим Константинова в правилността на нашите позиции. Тука определена роля изигра Фурнаджиев, който беше член на Управителния съвет. Пред Константинова той имаше авторитет и като творец, и като човек, който дотогава не беше така пряко публично ангажиран с политиката на партията. И неговите доводи за абсурдността Съюзът на писателите да се държи неутрално в нашето ново общество, в което на писателите се отрежда особена роля, бяха важни за председателя. Константинов беше човек субективно честен, горд и независим, разбираше по свой начин ролята на писателя в обществото и трудно можеше да смеле някои наши разбирания по този въпрос.

В много такива моменти и в по-сетнешната работа на Съюза участието на Фурнаджиева е помагало за изхода от трудни положения.

До преди заминаването си — 1946 г. — за Москва аз бях главен редактор на в. „Литературен фронт“. Преди заминаването си предложих в ЦК на мое място да бъде назначен Фурнаджиев и предложението ми бе прието. Повече от две години той бе главен редактор на този вестник. През това време аз отсъствах и му сътрудничих отдалече.

Върнах се от Москва в края на 1948 година. На следната година бе избрано ново ръководство на Съюза на писателите. И от Управителен съвет се преименува в Президиум — с главен секретар и секретари. За главен секретар предложиха мене, а Фурнаджиев бе един от секретарите. Тогава напусна редакцията на „Литературен фронт“. На негово място бе назначен Веселин Андреев.

В секретариата работата беше трудна затова, че пред нашата литература предстояха нови, големи и сложни задачи. Тези задачи се състояха не само в творческите проблеми, които новият живот в нашата страна налагаше. Но главното — те бяха свързани с възпитанието на нови кадри и внимателната помощ на старите да преодолеят някои свои предубеждения. Тука трябваше да се извърши основна организационна и идеологическа работа. И Никола Фурна-

джиев хвърли много сили в осъществяването на това преустройство и на работата в Съюза, и на самата литература, на самата творческа работа.

Току-що беше се състоял Петият конгрес на партията. България беше обявена за народна република. Беше ликвидирана контрареволуционната политическа опозиция, извършена беше национализацията на едрите предприятия, банките, мините и горите и усилено се кооперираше земеделското стопанство. И Петият конгрес, ръководен от Георги Димитров, начерта основните линии за социалистическото развитие на страната. По идеологическите и творческите въпроси конгресът взе становище, че основният творчески метод на нашето изкуство и нашата литература трябва да бъде социалистическият реализъм. Този метод — което значи комунистическа партийност, осъществяването на маркс-ленинското учение в творческата работа — осигурява на твореца най-обективно отразяване на действителността и най-пълно разгръщане на творческите му възможности. Такава беше постановката на конгреса. И такива са изводите и от учението на Маркса и Ленина за общественото развитие, и от техните преки изказвания по културните въпроси.

За съжаление не винаги това, което се теоретизира и решава — се съществява в съвкупната и нетърпяща никакви догми действителност. Анализите — по-късно — на Априлския пленум — разкриха недъзите и на нашата литература. Ние представяхме социалистическия реализъм като някакъв догматичен канон, който изисква от твореца пълното овладяване на маркс-ленинското учение — да може той да си служи с този метод. И по този начин вкарвахме в неговото русло само ония писатели, които преповтарят партийните документи и не проявяват никаква творческа инициатива като откриватели на онова, което в документите не е казано и не може да бъде казано. А широкият, разнообразен и капризен творчески процес оставаше необяснен или направо отречен. И, разбира се, когато в едно ръководство теорията е безпомощна да застане начело и убедително да направлява — тя се подпомага или направо се заменя с администрирането.

Това администриране съществуваше и в Съюза на писателите. И трудно ми е сега да различа докъде то се налагаше отгоре и откъде ние — ръководителите на Съюза и главно аз — имаме своя инициатива.

Фурнаджиев се мъчеше да отклонява ненужното наемсване от страна на по-горните инстанции в литературния ни процес. Той познаваше по-добре, повече от старите поколения български писатели и виждаше как неблагоприятно за нашата обща идеологическа работа влияят ограничените ни съждения за литературата.

\*

Тук искам да кажа няколко думи за книгата му „Велики дни“. Някои критици, признавайки, че това е най-слабата му в художествено отношение книга след 9 септември, обясняват това единствено с атмосферата на времето, което се нарича „култ на личността“.

Безспорно тази атмосфера влияеше не само на Фурнаджиева — влияеше на всички. Но на него особено повлия. Искам да обясня как разбирам това негово състояние.

След „Пролетен вятър“ той през цялото време до победата на 9 септември е писал, тъй да се каже, под сурдинка. От това никак не е пострадала художествената сила на поезията му. Или — кой знае? Може би, ако през тези двадесет години имаше елементарни демократични условия, той щеше да ни изненада с по-голяма творческа дързост. Така или иначе през онова време той не можеше да каже открито и с пълен глас това, което — както се вижда от поезията му — е бушувало в неговата душа. При това той никога не е имал вкус към откритата политическа декларация в поезията. И когато бяха сринати пречките за пряката революционна изява и завоалираната реч стана излишна и дори можеше от някои развихрени сектанти да бъде зле изтълкувана — поетът пожела да говори направо. Той говореше това, което мислеше и чувствуваше. Но тази реч не беше свойствена на поетичната му природа — той се насилваше. И насилваше се отчасти под натиска на общата атмосфера. Гнетеше го и бившето му участие в „Златорог“, макар да не споделяше рязката анатема на това списание, което — мисля — трябва вече да бъде по-спокойно и обективно разгледано. Под тежкия натиск на тая атмосфера

той поправи — тоест развали — много от стихотворенията си в стихосбирките „Пролетен вятър“ и „Дъга“. От друга страна, поради неактивното си участие в антифашистката борба през дълъг период — за което говори в по-сетнешните си стихове, — той искаше сега нестесняван да изповяда своето политическо верую. И заговори с несвойствен за неговата поетична приroda маниер. По-късно, в стихосбирката „По пътищата ти вървах“ — която в идейно и политическо отношение по нищо не се различава от „Велики дни“, — отново намери своя художествен глас.

Но — това между другото.

\*

Секретариатът на Съюза беше много атакуван за това, че съюзната работа се шаблонизира, че тъпчем на едно място. И ние решихме да преустроим и работата си, и Съюза. Съставихме една комисия, която да извърши това преустройство. В тази комисия бяха включени ония, които най-много критикуваха. Задължиха мене да изработя проектоплан. Направих аз подробни предложения по всички въпроси на съюзната дейност. Само за секциите нищо не можах да предложа. Когато го дадох на Фурнаджиева — като секретар — да го прегледа, преди да го предложа в комисията, той го одобри с някои малки бележки, а за секциите каза:

— Тия секции не знам какво да ги правим! Цяла нощ съм си блъскал главата и нищо не можах да измисля.

Интересно е, че когато представихме пред комисията проекта, всички — и най-непримиримите критици — го одобриха, а за секциите никой нищо не можа да предложи. Тия секции и досега така си кретат.

Нашият проект за преустройството на Съюза не се използва, защото стана XX конгрес на КПСС. Чувствувахе се, че у нас назрява нещо, което се изрази в Априлския пленум. А след пленума се развихриха други страсти и за проекта се забрави.

При следващия избор Фурнаджиев не влезе в състава на ръководството. Стана главен редактор на издателство „Български писател“.

\*

За работата му като редактор в това издателство могат да разправят най-добре ония млади тогава хора, чиито книжки са минали през ръцете му. На много от тия хора той е дал, както се казва, „зелена улица“ в литературата. И мисля, че с благодарност един ден ще разправят за помощта, която са получили от тоя голям поет и шедър човек.

Той обичаше младите хора. Радваше се, когато в техните ръкописи открие онази свежест и оригиналност, които са главната основа у писателя за самостоятелен литературен живот. Той имаше безпогрешен усет да открие къде авторът говори със свой глас, къде е фалшив и повтаря чужди литературни образци и интонации. Умеше да предпазва и от онова самоповторение, което говори за ограничен житейски опит. И ги съветваше да гледат по-нашироко около себе си, да се вгледат в живота и на другите хора. Разправяше веднъж как една поетеса непрекъснато се възхищава в стиховете си от своя мъж, от който другите съвсем не са възхитени. „Посъветвах я — каза — да излезе от тази омагьосана тема, която никакъв успех не й осигурява.“ Друг път се учудваше на един критик, когото упрекнал, че се занимава с критика, а не познава историята на българската литература. Оня му отвърнал: „Не искам да робувам на предубеждения.“ За Фурнаджиева това изявление беше демонстрация на невежеството. Защото самият той знаеше добре тази история, знаеше добре българската поезия и това не му пречеше да бъде оригинален поет. За друг критик разправяше, че му прочете стихотворения, възхити се от тях и след това го пита какво той — Фурнаджиев — мисли. И когато му каже, че според него стиховете са лошо стихотворство, критикът потвърждава: „Ти си свършено прав!“ „Какво можеш да очакваш от такъв критик!“ — казваше раздразнено той.

Беше готов да поощри всякакъв опит — дори безплоден да е той, но опит да е, дирене на нещо ново да е. Държеше за широк простор на инициативите, за онова трудно и рисковано

„пътуване в неизвестното“ — вместо лекото вървене по утъпкания път. В своята редакторска работа и чрез своята поезия той убедително предупреждаваше младите за опасните завой на всякакъв вид експериментаторство. Той поощряваше главно ония опити, които ще осигурят на авторите открития в реалистичната поезия. И напразно не един път е бил атакуван от заинтересовани сектанти, че „надува платната на декадентството“. В такива случаи се разстройваше, стигаше до отчаяние. „Може ли — казваше — така преднамерено, така подло да ми се приписват разбирания, които ми са противни до смърт! Та цялата моя работа като поет е борба срещу декадентството!“

И веднъж като се поуспокои, на смях, но не без злъч и самоирония добави: „Защо ги тръскахме някога тия свине и тия биволи — нали тъкмо като реакция срещу декадентството!“

\*

Когато бях освободен като секретар от Съюза на писателите, назначен бях за главен редактор на сп. „Септември“. Мой заместник беше Димитър Методиев, който наскоро мина на работа в „Работническо дело“. Тогава поканих на негово място Никола Фурнаджиев. Трябва да призная — не без известно стеснение. Мисля, че не беше редно да бъде мой заместник. Нито по поетичен ранг, нито по литературна зрелост. Но тази работа не зависеше от мене. Преди да приеме предложението ми, той малко се поколеба. Дали защото в издателството му беше удобно, дали по същите причини, по които на мене беше неудобно да го каня за заместник или пък предсещаше нашия редакторски край?

Както и да е — прие и заработихме заедно. Разбира се, не е моя работа да давам преценка за духа в един колектив, начело на който стоях аз. Но мисля, че в редакцията на „Септември“ имаше другарска атмосфера и колективен дух. Там най-малко се забелязваше боязън да кажеш открито мнението си и никой не беше злепоставян за изказване на мнение, с което останалата редакция или главното редакторство не бяха съгласни. И тази търпимост, и това служебно спокойствие в редакцията се дължаха до голяма степен на Фурнаджиева. Човек със свои разбирания, понякога рязък, раздразнителен и непримирим, той — когато се отнасяше до обществена отговорност — биваше разсъдлив, мъдър и спокоен и рядко се подаваше на личните си чувства. Дори ако допуснеше това — готов беше да се коригира. Въпреки изискванията му — отговарящи на неговата творческа висота — към литературата, той биваше снизходителен не само към младите, на които трябваше да се дава възможност да се развиват. Той беше снизходителен и към ония възрастни автори на слаби произведения, които по-голямата висота не могат да вземат и на които все пак трябва да се даде възможност да живеят литературно. Разбираше много добре, че литературата не се състои само от върхове, че тя е колективно дело с различни индивидуалности и възможности и че върховете без тая сложна и разнообразна творческа гама са невъзможни.

Проявяваше голяма гъвкавост и в осъществяването на литературната политика на партията. Казах по-горе, че беше привърженик на експериментаторството — дори с риск да се напишат неправилни работи. Но когато трябваше да се изтъква това, което утвърждава генералната посока на нашата литературна политика — той биваше принципен и неотстъпчив. Сочеше ония работи, които могат да бъдат като положителни творчески примери.

Решихме в редакцията да даваме на края на всяка година премия за най-хубави произведения. Като обсъждахме първия път вероятните за награждаване творби, Фурнаджиев отсъствуваше. И редакцията беше почти оформила становището си. Но в последния — както се казва — тур, той присъства, направи сериозни възражения и редакцията коригира първоначалното си решение. Той възрази срещу включването в наградения цикъл на едно стихотворение от Първана Стефанов. То му харесваше, но звучеше твърде еретически в приетата семейна етика.

— Стихотворението е оригинално и смело — възрази той, — но няма защо да награждаме едно полемично произведение и да туряме под съмнение цялата заслужена награда на поета.

В отношенията си с младите автори той според мене понякога биваше прекалено либерален. Харесваше техни опити, които, струва ми се, се нуждаят от по-строга преценка. Няколко пъти съм му наемвал за това. Той се полусъгласяваше, но добавяше, че не бива на всяка крачка да им се дърпат ушите. Веднъж в „Литературни новини“ публикува стихове от един такъв автор. Поистини недоразумения, според мене. Но защита Коля в мое присъствие какво мисли за тях, той отговори: „Интересни са“. По-сетне, като бяхме само двама, му казах, че не съм съгласен с неговата преценка за тия стихове. Той ми обясни тогава, че същият автор, когато той бил главен редактор в „Български писател“, дал там цял сборник стихове и между тях имало хубави работи. Предложих му да подбере тези хубави работи и да ги публикува в „Септември“ със своя бележка. А аз си запазвам правото да поспоря с него, ако не ми харесат. „Нека и ние с тебе да поспорим веднъж“ — му рекох.

Съгласи се. Но той беше в някои свои решения бавен и тази вероятна полемика не се състоя. Друг път на редакционно заседание сериозно го упрекнах за това недостатъчно строго отношение към слабостите на младите. Той остро ми възрази. Разговорът се сгъсти. Но мина без стресения. Веднъж обаче бяхме с жена си Мила у тях на вечеря и тази тема отново възпламна. Казах му много остро, че той не помага на младите, като ги хвали за несъстоятелни работи. Още повече като редактор на „Септември“ такъв либерализъм никак не е полезен. Той ми отговори, че приказвам само общи приказки. И този път здраво се скарахме. Разделихме се студено и няколко месеца не дружихме. В редакцията отношенията ни бяха сдържани и прилични. Но дружба между нас вече нямаше.

Работата на редакцията с нищо не се наруши от това. Но на мене ми тежеше тази студенина между нас. Очевидно тежала е и на него. Защото веднъж влезе в стаята ми и пожела да се обясним.

— Аз — каза — очевидно съм вреден в тази редакция.

— Защо да си вреден?

— Защото не осъществявам линията на партията, ти смяташ, че върша вредна работа.

Казах му, че това, което говори, е свършено несъстоятелно. Че аз не съм партията и моето мнение ангажира само мене. Тъкмо затова му предлагам да поспорим за младите. Казах му, че не е нужно аз да му изтъквам какво значи той за редакцията, че това всички членове на колектива ни ще му го кажат.

И разговорът продължи в по-лирически тон — дълго и душевно. И в нашите отношения лъхна пак предишната топлина. И до края на живота му никакви недоразумения не са ни разделяли — въпреки че сме спорили по много въпроси.

Донасяха ни в редакцията, че много се говори против списанието, но аз лично не обръщам внимание на тези предупреждения. Смятах, че който има възражения против някои наши позиции, ще излезе в литературния печат. Ще се завърже полемика и ще се види кой крив, кой прав.

При това в редакцията бяхме почти готови с един план за разработване на редица теоретически и практически въпроси на литературата. Щеше да има полемични статии и срещу някои публикувани в „Септември“ мнения. Тъкмо в тази подготовка обаче един прекрасен ден ни освободиха от редакционните постове.

И станахме пенсионери.

\*

Моята дружба с Фурнаджиева продължи около тридесет години. И сега, като се опитвам да си припомня нашите срещи и разговори, мъчително виждам колко много от тия разговори времето е изтрило от паметта ми. И колко много от тях не могат да се възпроизведат по настоящата причина, че там се преплитат живи и сега хора. А той не за всички имаше ласкаво място. И има нещо много нестично — да изправиш един покоен авторитет срещу неговите живи колеги. И затова много нещо трябва да умре с паметта на тоя, който пише спомените.

Фурнаджиев беше разнообразен и неравен човек. Понякога биваше весел и разговорлив, щедър и добър като самарянин. Тогава биваше готов всекому и всичко да прости. Тогава

биваше самият оптимизъм и самата виталност. И в такива моменти разбираш защо в стиховете му толкова често се среща думата весело във всичките ѝ производни. Друг път биваше мрачен и неразговорлив. Съжденията му биваха скъпи и безпощадни. Суров и към себе си, и към другите — за такива свои състояния той сам се изразяваше: „... и аз с тоя мой скептицизъм...“ Сякаш на такива моменти отговарят честите думи като тъмни, мрачни и др. в стиховете му.

Но скептик той не беше. Той беше спокоен, уравновесен и мъдър оптимист. Монолитна личност. Но като всяка чувствителна натура, много силно му влияеха моралните безобразия в живота. Често не даваше вид, че го засягат. Но те жестоко и болезнено дърпаха струните на душата му. Това най-добре се вижда от неговите стихове. Там е вложен неговият светоглед, неговата обич към България.

Той знаеше добре не само литературата на страната си — за да има право да съди за днешните литературни явления. Той знаеше добре България. И стара — досоциалистическа, и нова — социалистическа. Не беше турист — не обичаше да ходи по планините. Затова пък една от страстите му беше пътуването. И преди освобождението, и след победата той е обходил почти всички краища на нашата родина. И когато се говореше за икономиката на страната — знаеше добре де какви условия има, де какво се произвежда, де какво се строи. И главно — знаеше и предишното, и сегашното и можеше много нагледно да види успехите на социалистическа България. Често в компания, като се заговореше за безобразията, той пламваше от възмущение. Но когато другите се увлекат — той почваше да изтъква големите неща у нас и доказваше, че безобразията са все пак временни явления и ще бъдат задушени от новото в живота. И започваше да изрежда какво е видял в страната, какви разговори е водил с хората. Много сполучливо нарече той една от най-хубавите си книги „По пътищата ти вървях“. Това просто и ясно заглавие крие дълбок смисъл: по пътищата ти — които са многоклонати в нашето строителство, вървях — движех се напред.

През последните години се увеличаваше от историята на България. България е била винаги за него тежка съдба. Но напоследък искаше да стигне до корените на някои днешни явления. И особено го интересуваха някои възрожденски и следвъзрожденски явления и личности. С особена ревност събираше литература от това време. И специално го интересуваха мемоарните книги и исторически очерци на градовете. Като ставаше дума за миналото, с детска любов говореше за своя дядо. Той го съветвал да не се увлича по комунистическото движение. „Убеждаваше ме — казва, — че това е несериозна работа. Абе, Кольо — казва, — сиромаси хора партия не правят.“

И се засмиваше със своя заразителен смях.

\*

Не обичаше да се облича модерно. Шиеше си дрехи най-обикновени. Веднъж, си спомням, още работеше в Министерството на просветата, тръгнах с Надя — жена си — да купуват плат за костюм. Аз бях свободен и ги придружих. По пътя Надя го уговаряше да си вземе някакъв по-весел плат. Той мълчеше, най-после отговори: „Ще си купя нещо най-обикновено. Аз съм чиновник човек, не ми прилича на мене да се обличам модерно.“

В случая той се шегуваше и същевременно иронизираше безличното положение на чиновничеството. Но в същност и по вкус избягваше необикновените платове и кройки. Аз — напротив — обичам спортните дрехи и той често ми подхвърляше, че съм конте. Почнех ли да доказвам, че това не е така, той виждаше, че се засягам, и казваше: „Шегувам се де...“, но все пак обичаш да се докарваш.“

Не спортуваше, но обичаше спорта. Особено се увеличаваше от мачовете, които гледаше по телевизията. В бита и облеклото си той не плащаше дан на модата, но в своите възгледи за живота бе със силно развито чувство за новото. И умееше да разбира и негодуванието на младежта от рутината в живота ни, и нейната дързост в диренето на новото. Много добре разбираше, че увлеченията са естествени, когато се руши старото и се създава нещо ново. От дърдорковците, шмекерите и позьорите се възмущаваше — те му бяха противни. Както противна

му беше административната намеса там, дето трябва да се направлява. Когато през 1963 г. Хрущов произнесе своята голяма реч за културата — Колю дойде в моята стая в редакцията разстроен.

— Не ми харесва — каза — тази реч на др. Хрущов. Нима така се разговаря с творците на културата? Какъв е тоя заплашителен тон и тия категорични предписания как да се пишат книги, да се рисуват картини и да се създава музика? Каква е тази компетентност по всички въпроси? А от конкретните примери се вижда, че съвсем не е компетентен. Ленин и Луначарски — въпреки голямата си компетентност — така не разговаряха.

Той беше политически мислещ човек и един от представителите на гражданската поезия у нас. И неговото недоволство от речта на Хрущов идеше не от изискванията за главното направление на социалистическото изкуство, а от некомпетентното и административно намесване в творческата работа на културните дейци. Смяташе, че трябва да се води борба за правилни идейни позиции, за светоглед на човека на изкуството и да се остави всеки да се проявява според своите лични наклонности, а не да се унифицират творческите почерци.

\*

Негов кумир беше Яворов. Като изключим Ботйова, който е кумир за всички. Макар че към една част от творчеството на този вълшебник имаше големи резерви. Но това е незавършен още спор за периодизацията на Яворовото творчество. Смяташе, че в лириката на Яворова най-силно е отразена личността на поета. Кое то за него беше основно качество на една поезия.

От Дебелянова с възхищение признаваше главното стиховете му от време на войната, а към останалата му лирика се отнасяше сдържано. Не бе възхитен от поетиката им. Те противоречеха на неговата поетика. С възторг говореше за няколкото любовни стихотворения на рано починалия Димитър Бояджиев — когато е ставало дума за него: „Виж, това е лирик!“

Пред Вазова се прекланяше, разбира се, но се отнасяше с ирония към любовните му стихове. Казваше: „Просто глупави стихове. Виждаш целия еснафин в тях!“ Такива са и любовните писма на Вазова. Неудобно ти е да четеш любовни писма от писател като него.

Пеня Славейков ценеше високо като вожд на младата българска интелигенция от онова време, като борец за висока национална култура. Когато готвех своето слово за Славейкова — по случай сто години от рождението му — често сме говорили за него. И на няколко пъти той, след възхищението си, се изразяваше: „И все пак не е поет!“ Аз енергично възразявах на това негово мнение, възразяваше му и Георги Цанев, когато е присъствувал на разговора. Колю се полусъгласяваше с нашите възражения, но мисля, че дълбоко в душата си оставаше на своето.

За по-непосредствен поет смяташе баща му, дяда Славейков. От него се възхищаваше не само като от поет, но изобщо като от смела, разнообразна и оригинална възрожденска личност.

Силни резерви имаше и към поетиката на Смирненски, когото смяташе за многословен и остарял във формата си. Но по този въпрос с мене той разговаряше много внимателно, защото знаеше моята ученическа привързаност към поета.

Интересно беше отношението му към Михайловски. Колю сатирик не беше. Но ценеше сатирата и гражданската доблест на Михайловски на младини. Към стихотворните му усилия обаче, особено към опитите му да пише лирика, се отнасяше непримиримо. На няколко пъти, когато сме бивали с Мила у дома му, ни четеше из не помня кое списание, любовни стихове от Михайловски. Наистина анекдотично примитивни стихове! Просто не можеш да повярваш, че такъв изобличител на чуждите слабости може толкова безкритичен към себе си да бъде. „Ето какъв поет е Михайловски!“ — подхвърляше Колю.

Виж съвсем друго беше отношението му към хумористичните стихове на Подвързачова. Като станеше дума за хумора, често въздишаше по хубавите хумористични стихове на тоя поет. „Къде — казваше — изчезна тази стара хубава традиция на хумористичното стихотворение?“ Обичаше беззаветно и Алека Константинов. И често цитираше пасажии из неговите фейлетони.

Отношението му към съветската поезия не се нуждае от изтъкване. Обичаше тази поезия като наша опора и главна школа. И за това най-добре свидетелствуват многобройните му преводи.

И в отношението си към тази поезия, разбира се, изиявяваше своето творческо предпочитание. Нему допадаха главно поети като Блок, Пастернак, Есенин и Заболоcki.

Подканвал съм го да превежда Маяковски — винаги е отказвал. Не му допадаше неговият фейлетонен публицистичен тон. И този начупен стих. Признаваше го за голям поет, но не говореше за него с такъв възторг, както да речем за Блока или Пастернака. По отношение на Блока бяхме едизомислени, но за Маяковски очевидно имяхме различия — макар че не сме спорили по този въпрос. Неговата творческа природа беше такава — да рисува многообразието на природата и живота и чрез образите на това многообразие да разкрива своето отношение към големите проблеми на общественния живот. Затова му допадаха повече Пастернак и Заболоcki.

Без да се противопоставям на тази поезия — напротив, — използвайки нейния художествен маниер в своята работа — аз клоня повече към Маяковски и неговите последователи. Това са две естетически разклонения в многопосочната съветска поезия. Тези разклонения съвсем не си противоречат, а се допълват. Аз знаех, че Колю много от моите работи не харесва не само — да речем — заради художествените им недостатъци, а просто заради публицистичната им линия. По това открито не сме говорили, но то се чувствуваше. И аз нямях никакво основание да му се сърдя. Макар че винаги съм бил готов да защита и теоретически тази своя творческа позиция.

Той много пъти, когато е ставало дума за поезия, защитаваеше становището, че истинското стихотворение е късо — от няколко куплета. Защото лирическото чувство не може в многословието да се поддържа. „Не признавам — казваше — дългото стихотворение.“ Макар че и той има стихотворения, които не могат да се нарекат къси.

И за себе си беше прав. Той е майстор на късото, силно лирическо стихотворение. У него и поемите не са големи, в традиционния смисъл на думата, а обединени с един основен мотив лирически цикли. „Сватба“ например се състои само от четири стихотворения с по четири куплета. При това обикновено първият куплет е и четвърти.

И естествено е, че при определяне характера на поезията ще излиза главно от собствената си творческа натура. Във връзка с това той винаги подчертаваше значението на личността на поета. Винаги в разговорите за даден поет — особено за младите — на първо място слагаше като плюс или минус на автора това — има ли в стихотворението личност или няма. Прочете някога някое стихотворение, след това хване с едната си ръка листа или книжката — където е стихотворението, — а с обратното на другата си ръка почва да бие по прочетеното:

— Добре, гладко писано и като че безупречно. Но къде е тука авторът с неговия личен почерк към това, което излага в стихове? Защото тука се говорят общи неща, които всеки така ще каже, макар че не в стихове.

Във връзка с този въпрос — за личността на поета — у него все повече се оформяше определено мнение за преводческото творчество. Случи се така, че неговата преводна работа беше свързана с моята длъжност като редактор. И повече от преводите му са минали през моите ръце. И той колкото навлизаше в тази трудна област, толкова повече се убеждаваше, че преводът трябва да бъде свободен, че преводачът е творец и неговата личност не може да не се проектира в превода. На такива мисли го навеждаха особено трудните и почти непреводими места от превежданите поети. Но, разбира се — разсъждаваше той, — ако преводачът е личност, не по-малко личност от превеждания поет. И тази негова личност не трябва да бъде нащърбена. Веднъж, като се поведе разговор за преводите на „Евгений Онегин“ на български език и разсъждавахме, че досега няма нито един удовлетворителен от седемте превода, Колю каза: „Изглежда, че нашият език още не е узрял за превода на такова произведение.“

За Фурнаджиева като поет за деца не се говори твърде или почти никак не се говори. Очевидно се смята, че славата му на лирик за възрастни му е достатъчна. И аз нямях пълна представа за работата му в тази област. Когато издадохме книжки за деца — не си ги подарявахме.

Самият този факт е вече едно подценяване на работата ни за деца. Сега обаче, като се занимавах с редактирането на оня том от събраните му съчинения, който съдържа стихотворенията му за деца и юноши — виждам колко несправедливо е премълчавана тази дейност на поета. Има и друго нещо. У нас една категория писатели са нарекли себе си „детски“ — понеже пишат почти само за деца, и някак си смятат — а това е внушено и на критиката, — че поетите, които са признати в други области, няма защо да се наричат „детски“. За стиховете за деца и юноши на Фурнаджиева е характерна оная сериозност и дълбочина, която таят стиховете му за възрастните. Той не е автор, който чрез умалителни имена се опитва да говори с малките. Той говори с тях сериозно, по мъжки. И мисля, че това е по-правилно.

Самият той — види се под общото настроение и пропаганда — не изявяваше претенции на поет за деца. Поне пред мене. Напротив, няколко пъти, когато сме заговорвали на тази тема, той — де на шега, де наистина присъждаше: „Ние с тебе сме гости в тази област.“

По редица обективни и субективни причини той не заемаше в обществото онова място, което по поетичен и интелектуален ранг би трябвало да заема. На вид неприветлив, понякога много затворен и чепат, неспособен да угажда и да бъде приятен — самото това обстоятелство вече създаваше около него известна студена атмосфера. Преценявайки литературните факти от своята висота и от принципната висота на гражданските изисквания — той оплъчваше срещу себе си, както покойният Балабанов се изразяваше — „организираната посредственост“ от всички лагери. Някои от критиците, които гледат по-принципиално и от нужната висота на литературните явления, му отреждат достойно място в българската поезия. Но не тези критици дават тон на литературния процес.

Колю много добре виждаше това и, разбира се, тази атмосфера го гнетеше. Той имаше достатъчно вътрешни сили и вяра в себе си и в бъдещето — за да устоява. Но понякога — на чаша вино или в остър разговор — избухваше и тогава огорчението му се проявяваше и пред ония, пред които той не искаше да издава своята болка. По едно време, когато настроенията срещу него бяха особено засилени — аз написах стихотворение, което не му посветих — навик да посвещавам стихотворения аз нямам, — но то се отнася за него:

За твоя труд не винаги с похвали,  
а често плашат ти с горчивини.  
И твоят порив вдъхновен едва ли  
нищожните души ще заплени.

Но ти напругай мъжките си сили,  
твори това, което си мечтал,  
което с кръв народът заплатил е,  
па нека хвърлят върху тебе кал!

Кого мерзавците не са оплюли?  
Клеветникът кого не е петнил  
и кой завистник без досада чул е,  
че някой нещо светло сътворил?...

В градината ни, в китните алеи,  
все още има смет и гнилото  
и още много има да се пее,  
додето се избистри песента.

Не може в низостите да затъне  
поетът — вдъхновеният поет!  
Орел безхитър — висини бездънни  
отмерва все нагоре и напред.

Лети напред — и нека твоите песни  
да жият, вдъхновяват и зовът.  
Не са високите дела тъй лесни,  
не е тъй лек апостолският път.

Приживе това не съм му казвал. И с никого досега не съм го споделял. Той хареса стихотворението и мисля, че е почувствувал в него собствените си настроения.

\*

Той беше дружелюбен. Обичаха с другарката си Надя да канят у дома си и да ходят на гости. (Надя и сега поддържа тази семейна традиция.) Ще позвъни по телефона, ще се осведоми как мислите да прекарате вечерта си и — ако сте свободни — заповядайте у дома! И когато дори му е развалено от нещо настроението — като отидат хора в дома му или той като отиде, дето е поканен, увлича се в разговора, светва и става незаменим събеседник. Обичаше богата трапеза и у дома си винаги разточително посрещаше. Имаше у него някакъв епикурейски култ към трапезата. Там ставаше особено разговорлив. А след няколко чаши вино биваше толкова остроумен, че много пъти съм се чудил — защо тоя талантлив поет не е отделил от своето вдъхновение и на хумора. Той и без вино беше духовит — когато имаше настроение. Но види се такава беше природата на таланта му — не го влечеше в творчеството към хумора.

На вид тромав и грубоват, той таеше неподозирана нежност към хората. И въпреки че в разговорите му се долавяше тревогата от старостта и смъртта — безумно обичаше живота и като юноша му се радваше. Една от любимите му забави през свободното време беше ходенето по пазара. Обичаше тази пъстрота на тържището, тоя пазарски шум, тия колоритни продавачи и купувачи, тази миризма на плодове и зеленчук. Всичко, което му внушаваше могъществото на българската земя.

Често казваше: „Много живях по тази земя — време е вече да се мре.“ Но смъртта, разбира се, съвсем не го привличаше. Тя го тревожеше и той искаше да удължи колкото се може повече срока на срещата с нея. Пазеше през последните години някакъв режим на хранене. Но беше толкова витална натура, че това трудно му се удаваше. От тютюна с голямо усилие на волята се отказва — колкото и мъчително да му беше това. И често повтаряше: „Не смея да си направя план за работата за повече от една година.“ Възразявах му на шегата: „Ти, какво — да мреш ли толкова рано смяташ?“ „Не смятам — отвърщаше той, — но ние сме вече стари хора. Отсега нататък всеки ден ни е харизан.“

Тогава смятах това за нарочен разговор, който цели да предизвика обратната реакция. Но сега, когато Коля вече го няма, като си припомням тия чести реплики — натрапва ми се съмнението, че у него живееше някаква постоянна мисъл за близкия му край.

И този край дойде. Отдавна имаше оплакване от простатата жлеза. Но мислех, че в това нищо сериозно няма, че са обикновени смущения. Един ден обаче Надя тревожно съобщи, че получил криза и го взели в болницата. Отидохме един четвъртък с Георгия Цанев да го видим. Сварихме там Радоя Ралин. Колю лежеше с няколко души в една стая. Беше бодър, но се тухкаше, че ще му правят операция, първият етап от която бяха почнали, и че ще трябва дълго да лежи. „Пазете си — казваше — здравето. Аз лекомислено се отнасях към своето здраве.“

Разделихме се и обещахме след няколко дни пак да го посетим.

На другата сутрин — 25 януари 1968 г. — другарката Невена Иванова от Съюза на писателите разплакана ми съобщи по телефона, че през нощта е станало непоправимото. Жена ми Мила чу от съседната стая разговора, застана като вкопана на вратата и объркана промълви: „Сега какво ще правим?“

Никога не съм получавал такъв неочакван тежък удар.

Беше сурова зима. Дебел сняг затрупваше земята.